Акматов Н. Р.
К. Тыныстанов ат. ЫМУ

ЫСЫККӨЛ ТОПОНИМИЯСЫНДА ЭЛДИК УЛАМЫШТАРДЫН БЕРИЛИШИ

Макалада уламыш жөнүндөгү маселелер, Ысыккөл топонимиясына тиешелүү саякатчылардын, жазуучулардын жана окумуштуулардын эмгектериндеги уламыштар жөнүндө учкай сөз болуп токтолуп өтүлөт. Топонимдердин келип чыгышын чечмелөөдө уламыштардын маанилери каралып, эл оозунан жыйнап-чогултулган уламыштарга жалпы мүнөздөмө берилет.

Кыргыз фольклортаануу илиминде кеңири тараган жанрлардын бири – уламыш. Уламыштар – элдин тарыхый жана маданий баалуулуктарын билүүгө жардам берген каражаттардан. Кыргыз эли оозеки чыгармачылыкка бай болгондуктан, байыркы мезгилден бери окуяларга, кубулуштарга, нерселерге түшүндүрмө берүүчү уламыштар негизги мааниге ээ болгон. Уламыштарда уруу, улут тарыхы, ишенимдери, жашоо шарты, руху, өкүнүчү жана сүйүнүчү сыяктуу маселелер камтылат. Кыргыз уламыштары мазмуну жагынан кыска, бирок түшүнүктүү болуп, көпчүлүк учурда оозеки түрүндө айтылган. Кыргыз эли басып өткөн тарыхын уламалап, муундан муунга, ооздон оозго кылымдар бою айтып келишкендиктен, жерсуу аттары да эл оозунда уламышка айланган.

Кыргыз фольклористтеринде азыркы мезгилге чейин, уламыш термини тууралуу бирдиктүү пикир жок (20; 5; 13). Илимпоздордун ичинен Т.Танаевдин: «Уламышты легенда жана уламыш деп экиге бөлүү туура эмес, синоним сөздөр» (20, 73-74-б.) деген пикири жүйөлүү. Ал уламыш тууралуу аныктамасында: «Өткөндү, учурду жана келечекти фантастикалуу түрдө баяндаган жанрдын бири» деп түшүндүрсө, К.Байжигитов: «Уламыштардын мазмундарынын тарыхый негизи бар. Бул касиетти жана негизги атрибутту сактаган уламыштар азыркы күнгө чейин муундан муунга өтүп айтылып келет. Айтуучу (баяндоочу) уламыштарга канчалык денгээлде кыялдан чыгарылган окуяларды кошсо да, уламыштар угуучулар тарабынан чындык катары кабылданат» (5, 9) деп жазат. Ал эми Р.Кыдырбаева менен А.Муратовдордун пикиринде: «Уламыш – элдик адабиятта кеңири колдонулган баяндоо жанрынын бири. Мазмунунда тарыхый бир чындык тарыхтагыдай эле баяндалат жана турмуш чындыгында кездешкен окуялардан сөз кылынат. Уламыштарда тарыхый инсандар, окуялар, көрүнүштөр жана жерсуу аттарынын келип чыгышы тема катары алынат» (15, 310).

Ысыккөл топонимиясына тиешелүү уламыш биринчи жолу Махмуд Кашкаринин орто кылымдарда жаралган сөздүгүндө кездешет (23, 77-78). Махмуд Кашкари Барскоон топонимин эки түрлүү мүнөздөйт. Биринчиден, Барскан – бул түрктөрдүн эрте феодалдык тарыхый уламышындагы баатыры жана жол башчы Алп Эр Тоңанын уулунун ысымы катары түшүндүрүлөт. Экинчиден, Барскан ысмын кайсы бир уйгур бийлик эгесинин кол алдындагы жылкы-чынын аты катарында көрсөтүп, ошондон улам шаар да кийинчерээк Барскан аталып калган деген уламышка токтолгон.

М.Кашкари уламыштардын биринчисин туура деп кабыл алган сыяктуу. Орто кылымдарда жашаган барскандык (барскоондук) Махмуд Кашкаринин топонимдин маанисин чечмелөөдөгү алгачкы аракети Кыргызстандын топонимиясы, анын ичинде Ысыккөл топонимиясы үчүн чоң мааниге ээ.

Аталган маселе боюнча кыргыз топонимисттери, лингвисттери жана географтары да өзүлөрүнүн илимий пикирлерин билдиришкен (3; 9; 10; 11; 14; 22).

Түрколог Ү.Асаналиевдин «Жер-суунун аты - өткөндүн тарыхы» макаласында (3) топонимдердин этимологиясын чечмелөөдө уламыштар кандай мааниге ээ экендиги айтылат.

Топонимист Д.Исаевдин «Жер-суу аттарынын сыры» китебинде Ысыккөл, Торуайгыр, Санташ жана Жетиөгүз жөнүндөгү уламыштарга орун берилип, топонимдердин келип чыгышында уламыштар элдик этимология катары көрсөтүлөт (11). Жетиөгүз, Ысыккөл тууралуу уламыштар С.Өмүрзаковдун эмгектеринде да бар. Ал Жетиөгүз топоними жөнүндөгү уламыш топонимдин келип чыгышына негиз боло албастыгын көрсөтөт (22, 62-64).

Лексиколог Ж.Мамытов «Туулган жер жөнүндө» деген макаласында Койсары жана Каракол топонимдеринин келип чыгышын талдоого алат. Бул макалада Койсары жонүндөгү койго байланыштуу уламыштар, Каракол туралуу кыргыз тилинин азыркы өнүгүш абалындагы маанисинде – кара түс жана адамдын дене мүчөсү же аскер (черная рука, черные войска) деген маанилер менен байланыштырып түшүндүрүүгө болбой тургандыгын белгилейт (14).

Географ, профессор Ш.Токомбаев: «Санташ топоними жөнүндө, Семенов-Тяншанскийдин жазып алган уламышы тарыхый фактылардан бир кыйла алыс, азыркы илимий маалыматтарда Санташ дөбөсү биздин заманга чейинки VI-I кылымдардагы жашашкан сактардын көрүстөнү» деп эсептейт (10, 15).

Жер-суу аттарынын сырларына кызыкпаган адам жок болуу керек. Ошондуктан, Ысыккөл облусундагы географиялык аттарга байланыштуу маселелер саякатчылардын, акын-жазуучулардын жана окумуштуулардын көңүлүн мурдатан бери өзүнө буруп келген. Саякатчылар жана окумуштуулар - П.П.Семенов- Тяншанский (19, 164-165), Ч.Валиханов (6, 256), Соколов-Микитов (17, 164-165), С.М.Абрамзон (1, 320-321) өзүлөрүнүн эмгектеринде жерсуу аттарынын маанисинин келип чыгыштары жөнүндөгү маселе боюнча алгачкы уламыштарды эл оозунан жазып алышкан. Алар уламыштарды жазуу ишинде жергиликтүү кыргыз элинин ичиндеги жер-сууну мыкты билген куйма кулак, сөз билги, санжырачы жана рухий жагынан бай адамдарга таянышкан.

Семенов-Тяньшанский 1857-жылы 9-июнда Санташ дөбөсүн биринчи жолу көрүп, жергиликтүү кыргыз-дардан Санташ топониминин аталышы жөнүндөгү эл оозунда айтылган төмөнкү уламышты жазып алган:

«…Аксак Темир XIV кылымдын акырында Чыгыштагы өлкөлөрдү каратканы баратып, Түп суусун кечип өтөөрдө аскерлерине: «Ар бир жоокер сайдан бирден таш алып, белдин түзүнө үйсүн!» деп буйрук берет. Чыгышта көп жеңиштерге ээ болгондон кийин, ал кайрадан Санташ аркылуу өтүп баратканда үйүлгөн таштан бирден алып анын жанына кайра үйүүгө буйрук берет. Мурдагы таш дөбө бир кыйла кичирейет, бирок таш түгөнбөйт. Ошентип, мурунку дөбөдө калган таштар Чыгышта курман болгондордун санын көрсөтүптүр…» (19, 164-165).

Орус саякатчысы, жазуучусу Иван Сергеевич Соколов-Микитов 1940-жылы Кыргызстанга келгенде, Жетиөгүз топоними тууралуу жергиликтүү элдерден уламыш жазып алат (17, 193-194). Бирок уламыштын ким тарабынан айтылгандыгы, жашы, уруусу жазып калтырылган эмес.

«Качандыр бир убакта ушул тоолорду жердеп, сансыз көп уруу элдерин башкарып, атактуу жана күчтүү эки хан жашашкан экен. Күндөрдүн биринде ач көз жана каардуу хан өзүнүн коңшусунун сулуу аялын ала качып кетет. Ошондон кийин эки уруу чатакташып, бири-бири менен согуша башташат. Мына ошондо кара өзгөй хандын акылман, эстүү-баштуу адамдары чогулуп, акыл-кеңеш беришет: «Сенин душманың аялыңды кайра алып келип берсин, сен аны аткара аласын. Аялды өлтүргүн да анын өлүгүн ага алып барып бер. Сен анын талабын аткарган соң, ал сага эч нерсе дей албайт. Ошентип сенин жайың жай алып тынат, ал болсо сен кайтарып берген аялга ээ болбой калат да, сага да, ага да жок болот» дешет.

Акылман, жөнбилги адамдардын айткан кеңештери кара мүртөз ханга жагып калат. Хан өзүнүн кытмыр оюн ишке ашырыш үчүн көп эл чакырып, чоң той өткөрмөкчү болот. Тойго көп адамдар келгендиктен, аларды узатыш үчүн жети өгүз союлат. Жетинчи өгүз мууздалганда каардуу хан өзүнүн аялынын жүрөгүнө канжарды малып калган экен. Ошондо атып чыккан ысык кан токтоо бербей диркиреп аскаларга чачырап бүткүл тоолорду каптайт. Мына ошондон бери ал кан тиги беттин борчуктарынан көрүнүп турат. Мала кызыл кан менен кошо жарааттан кайнаган суу чыгып, ысык сел бүткүл өрөөндү жайпайт. Кайнаган суудан тойго келген хандын коноктору менен бирге канкор хандын көп сандаган эли да кырылат. Селдей каптаган ысык суу тойго союлган жети кызыл өгүздү да агыны менен алып барып, тээтиги бийикке шилтеп чыгарып салат.

Жакшылап карап тигинден жети кызыл өгүздү – жети борчукту санап көр. Көрдүңбү, береги жети кызыл аска - ошондогу жети өгүз. Мына ошондуктан, ушул күнгө чейин, бул жер Жетиөгүз өрөөнү деп аталып калган».

Казак окумуштуусу, этнограф Ч.Валиханов 1856-жылы апрель-июль айларында Ысыккөлгө келгенде, Санташ, Каркыра жана Бакалы топонимдери боюнча уламыштарды күндөлүгүндө (6, 236-257) жазып калтырган. Ал Санташ топоними тууралуу Аксак Темирге (Темирлан) байланыштуу уламыш-ка токтолуп, уламыштагы маалы-маттар тарыхый маалыматтарга карама-каршы келерин айтат (6, 256). Андан сырткары Каркыра суусу жана Бакалы жөнүндө кыскача төмөндөгүдөй уламыштарды жазган:

«Киргизы в один из набегов на калмыков захватили на этой реке двух молодых девушек, дочерей зайсана. Аул их только что снялся на кочевку. Они остались на месте, чтобы заняться туалетом и явиться на кош – сборное место – в нарядном и праздничном виде. На головах своих они имели перышки, султаны. Киргизы перья эти называют каркара. Вот и начало названия Каркары и легенда о том» (6, 257).

«Бакалы – значит лягушачье место. Киргиз из рода Сарыбагыш уверял.., что когда манап их Умбет-Алы зимовал там, то в одном роднике всю зиму квакали лягушки. Он говорил также, что те лягушки имеют белую кожу и величиной ладонь» (6, 279).

Ч.Валихановдун Ысыккөлгө келгендеги күндөлүгүндө Сууктөр жана башка жер аталыштары тууралуу да элдик уламыштары учурайт (6, 236-237). Бакалы жана Каркыра жөнүндөгү уламыштары 1987-жылы чыккан «Киргизские народные сказки» (311-312-беттер) китебинде да берилген.

Түркологʼ, этнограф С. М. Абрамзон этнографиялык экспедициясында Чолпонатадан бир молдого кезигип, Кыргызстандагы ыйык жерлер жөнүндө уламыш жазып алган (1, 320-321).

Лексикограф, түркологХ.Карасаевдин «Камус наама» китебинде Чолпоната топоними жөнүндө уламыш берилген:

«Азыркы Курский кыштагынын четинен тоону караганда тоонун бетинде бир кыз узунунан жатканы, анын жанында атасы тике туруп карап турганы көрүнөт. Ошол жаткан кыздын аты Чолпон имиш» (12, 779-780).

Тил илиминдеги көрүнүктүү окумуштуу, диалектолог Ж.Мукамбаевдин Чолпоната жөнүндө уламышы 1980-жылы чыккан «Менин жомокторум» китебинде берилет (18, 160-163).

Б.Зуков 1962-жылы «Ысык-көлдүн толкундары» чыгармасында Ысыккөл тууралуу уламыштарды жарыялаган (8). Ушул жылы С.В.Узин «Географиялык аттардын сыры» эмгегинде кыргыздардын жер аттарына тиешелүү уламыштарды берет (21).

Ч.Жумагуловдун 1983-жылы «Ленинчил жаш» гезитине «Тамга-Таштын сыры» макаласы жарык көргөн (9). Макалада Тамга топонимине байланыштуу элдик ула-мышы берилген.

Жазуучу Ж.Медетовдун «Жер ысмы» китебинде Ысыккөлдүн күңгөй тарабындагы Торуайгыр топоними жөнүндө улама кептер, уламыштар чагылдырылган (16, 128-207). Жазуучу бул уламыштын мазмунун көркөм чеберчилик менен кайрадан жараткан.

Жазуучу О.Айтымбетов Ысык-көл топоними тууралуу «Теңиркөл» тарыхый таржымалы бар уламыш жазган (2).

Али Аскар Байбосуновдун «Кыргыздардын илимге чейинки табигатка байланыштуу түшүнүктөрү» эмгегинде кыргыздардын жер аттары боюнча уламыштары берилген (4).

2005-жылы А.Дыйканбаеванын «Кыргыз уламыштары» китеби жарык көрдү. Бул эмгекте 206 уламыш киргизилген. Анын ичинен Ысыккөл топонимиясына тиешелүү Ысыккөл, Торуайгыр, Чолпоната, Манастын тоосу, Айдынкөл, Хан тактысы, Үчкайнар, Тамга, Жар-гылчак, Оттук жана Манастын ташы сыяктуу уламыштар камтылат (7, 212,218,221,297,222,223,224,226,265,280,281,291,296).

Кыргыз эли уламышка бай, бирок жогоруда аталган саякатчылардын жана окумуштуулардын эмгектеринде учураган уламыштар Ысыккөл топонимиясы боюнча аз санда экендиги байкалат. Анын себеби жер-суу аттары жөнүндөгү уламыштар азыркы мезгилге чейин атайын иликтөөгө алынбай, комплекстүү түрдө жыйналып-чогултулбай келгендигине байланыштуу. Ошондой эле, топонимисттер уламыштар тууралсында бир жактуу, башкача айтканда, тезис түрүндөгү элдик этимология катары айтылган пикирлер ортого коюлуп келди. Ошондуктан көтөрүлгөн маселени чечүү максатында Ысык-көл облусундагы жергиликтүү болуп жашаган элдерден географиялык аттар жөнүндөгү элдик уламыш-тарды жыйноо иши жүргүзүлүп, анын натыйжасында уламыштар топтолду.

Жалпысынан уламыштар өтө көп санда экендиги белгилүү болду. Анын себеби жергиликтүү элдердин жашоосунда жер-суунун колдонулушунун маанилүү экендигинен улам болгон. Ар бир адам өзүнүн жашап жаткан жеринин маанисин алардын аттарында берген. Ошондуктан уламыштар жаралган.

Географиялык аттардын качан, кайсы убакта, кимдер тарабынан коюлгандыгы белгисиз. Ушул маселелерге байланыштуу жергиликтүү элдер өз турмушундагы

ар кандай тарыхый окуяларга карата табиятты сактоо, эли-жерин ардактоо жана жашоо-шартка тиешелүү уламыштарды жаратышкан.

Биздин топтогон уламыштарыбызда бир аталыш тууралуу бир нече варианттагы уламыштардын болушу жана аймактык жагынан башка башка жерлерде кездешкен жер-суу аттарынын чечмелениш мазмунунун окшош болушу сыяктуу уламыштар өзгөчө кызыгууну пайда кылды. Көп варианттуу уламыштарга: Жетиөгүз, Кокуйкөл, Каракол, Мыкаачынын коосу, Оргочор, Сүттүүбулак, Акшыйрак, Келинтайгак, Капабулак (Жетиөгүз районундагы Каракүңгөй тоосунда) – Капабулак (Аксуу районунда), Сабатаар, Чырак, Санташ, Учкайнар, Токтоян, Ыштык, Чолпоната, Тоң, Барскоон жана башкалар кирет.

Ал эми мазмундук окшоштугу менен өзгөчөлөнгөн, башкача айтканда, кайталоо кубулушундагы аталыштар: Кызкүйөө (Боом капчыгайында) – Кызкүйөө (же Кулаганташ – Жетиөгүз районунда, Сырт өрөөнүндө), Кокуйкөл (Жетиөгүз районунда) – Балтырбешик көл (Сырт өрөөнүндө), Актерек (Тоң районунда) – Актерек (Жетиөгүз районундагы Актерек айыл өкмөтүндө жана Барскоон капчыгайында). Жаргылчак (Жети-өгүз районунда) – Жаргылчак (Аксуу районундагы Энчилеш айылынын аймагында), Аккудук (Аксуу районундагы Учкайнар айылында) – Аккудук (Жетиөгүз районунун Бозбешик айылында) жана башкалар.

Жогоруда айтылган саякатчылардын, окумуштуулардын жана жазуучулардын эмгектериндеги уламыштар жана биздин жергиликтүү элдерден жыйнаган Ысыккөл топонимиясына тиешелүү уламыштар Кыргызстандын топонимиясы, кыргыз тарыхы, географиясы жана фольклортаануу илимдеринде кеңири пайдаланылышы ыктымал.

Жыйналган уламыштар көп санда болуп, чакан макалага берүүгө мүмкүн болбогондуктан, Ысыккөл топонимиясындагы муундан муунга, ооздон оозго өтүп, кылымдар бою айтылып келген эл оозундагы уламыштар өзүнчө китепте берилмекчи.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Ф., 1990, 320-321-б.
2. Айтымбетов О. Теңиркөл. Адабий гезити. 2004, №30, 31.
3. Асаналиев Ү. Жер-суунун аты - өткөндүн тарыхы: (Тил байлыгы – эл байлыгы). Мугалимдер газетасы. 1978, 15-март.
4. Байбосунов А. Жетиөгүз жөнүндө уламыш. Асылзат гезити. №4. 2003, 5-б.
5. Байжигитов К. Кыргыз мифтери, уламыштары жана легендалары. - Ф., 1985, 9-б.
6. Валиханов Ч. Избранные произведения. – Алматы, 1959, 236-257-б.
7. Дыйканбаева А. Кыргыз уламыштары. – Б., 2005.
8. Зуков Б. Ысык-Көлдүн толкундары. – М., 1962.
9. Жумагулов Ч. Тамга-Таштын сыры. Ленинчил жаш. 1983, 11-октябрь.
10. Исаев А., Токомбаев Ш. Ысыккөл жер соорусу, эл сыймыгы. – Б., 1998, 15-б.
11. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. – Ф., 1977.
12. Карасаев Х.К. Камус наама. – Б., 1996, 237-б.
13. Кебекова Б. Миф жана легенда. – Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык

тарыхынын очерки. – Ф., 1973.

14. Мамытов Ж. Туулган жер жөнүндө. Ала-Тоо таңы гезити. 1991, 21-июль.

15. Манас энциклопедиясы. 2-т., - Б., 1995, 310-б.

16. Медетов Ж. Жер ысмы. – Ф., 1989;

17. Меншиков М. Боордоштордун жүрөгү.–Ф.,1963, 193-194-б.б.

18. Мукамбаев Ж. Чолпон-Ата. – Менин жомокторум: жомоктор, легендалар, уламыштар. – Ф., 1980, 160-163-б.б.

19. Семенов Тянь-Шанский П.П. Путешествие в Тянь-Шань. – М., 1946, 164-165-б.

20. Танаев Т. Эпикалык жанр-лар. 2-т., Ош, 1999, 73-74-б.б.

21. Узин Г.В. Тайны географиических названий. – М., 1962.

22. Умурзаков С.У. К этимологии названия Джеты-Огуз.–Кыргыз терминологиясынын маселелери. – Ф., 1968.

23. Чороев Т. Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгари жана анын «Туркий тилдер сөз жыйнагы». – Ф., 1990.